

Салук В. Б.

Київський національний університет будівництва і архітектури

ПРОПАМ'ЯТНІ ТАБЛИЦІ 1920–1930-Х РР. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ, ПРИСВЯЧЕНІ ВОЇНАМ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ: ІСТОРІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті, яка укладена на основі неопублікованих та опублікованих джерел і власних розвідок автора розповідається про відомі на даний час збережені пропам'ятні таблиці, які присвячені українським воїнам Перших визвольних змагань на Галичині (Українським Січовим Стрільцям та воїнам Української Галицької Армії). Йдеться про об'єкти культурної спадщини, які були виготовлені у 1920–1930-тих роках і встановлені у різних місцях Тернопільської області. Історія давніх таблиць подається на тлі подій, які вирували в міжвоєнній окупованій Галичині, а згодом в підрадянській та незалежній Україні.

Наукова новизна полягає в тому, що у розвідці вперше описано та охарактеризовано видову специфіку та особливості увічнення на Тернопільщині (1920–1930 рр.) українських воїнів на меморіальних таблицях. Автор особисто оглянув і заміряв більшість об'єктів, дізнавався на місцях історії, пов'язані з ними. Визначено хронологію, матеріали виготовлення, особливості художнього оформлення та аналіз сенсів зображень і тексту пам'ятних дощок, закладених галицькими українцями свого часу.

Зроблено висновок, що не зважаючи на незначну кількість збережених меморіальних таблиць, все ж наприкінці міжвоєнного періоду на Тернопільщині уже сформувався своєрідний культ пошанування героїв який відобразився у матеріальній та духовній спадщині народу.

Ключові слова: пам'ятні таблиці (дощки), культурна спадщина, Перші визвольні змагання, УСС, УГА, Тернопільська область, міжвоєнний період ХХ ст.

Постановка проблеми. Територія теперішньої Тернопільської області протягом 1914–1921 рр. опинилася у горнилі воєнних баталій. Спочатку краєм прокотилася Перша світова війна (1914–1918), потім польсько-українська (1918–1919), разом з тим частину території зачепили радянсько-українська війна (1917–1921) та польсько-радянська війна (1919–1920). Українці з Тернопільщини були мобілізовані до Збройних сил Австро-Угорщини, до лав Української Галицької Армії (УГА – війська Західноукраїнської Республіки /ЗУНР/) та Армії Української Народної Республіки (УНР). Частина мешканців пішли добровольцями до Легіону Українських січових стрільців (УСС – підрозділ австро-угорської армії), чисельність яких хоч не була великою через російську окупацію [18, с. 7], проте вони відіграли величезну роль в історії українського війська, пройшовши славний бойовий шлях від початку Великої війни і до завершення боротьби за незалежність українських держав (ЗУНР та УНР). Разом з тим, УСС від початку ставили собі за мету прагнення незалежної України і томи ми відносимо їх, разом з іншими, до учасників Перших визвольних змагань (далі ПВЗ) 1914–1921 рр.

Воєнні лихоліття і героїзм українських військових ПВЗ залишили глибокий слід в народній пам'яті. Для того щоб увічнити їх імена післявоєнна громадськість у 1920–1930-х роках вдавалася до різних способів, серед яких облаштування військових могил і кладовищ, спорудження надгробків, пам'ятних знаків, меморіальних таблиць. Власне, віднайдення і вивчення пропам'ятних таблиць галицького Поділля є цікавим в рамках вивчення знаків комеморації ПВЗ у міжвоєнній Галичині в умовах польської окупації. За аналізом наявних пам'ятних дощок ми можемо частково прослідкувати настрої суспільності і окремих громад щодо політики пам'яті, з'ясувати імена учасників визвольних змагань, закарбованих у віках.

Хронологічні рамки досліджуваного питання вибрані з огляду на тогочасні історичні реалії. Поява пропам'ятних таблиць українським воїнам-землякам на Тернопільщині фіксується на початку 1920-их років і триває аж до 1939-го року, який став для «визволених» мешканців краю початком тотального придушення прав і свобод українського населення радянським режимом. В подальшому через утиски не тільки припиняється в будь-якій

формі меморіалізація ПВЗ, але й відбувається нищення об'єктів української культурної спадщини, що нагадують про визвольну боротьбу. В той час вдалося вчасно демонтувати й заховати чи замаскувати багато меморіальних таблиць, але, на жаль, після відновлення незалежності не всі із них можливо було повернути зі сховків. Частина раритетів загублена через забуття, адже про таємні місця знали одиниці. Деякі таблиці не віднайдені, якісь могли піти на металобрухт.

Тому, так важливо було віднайти і дослідити ті пропам'ятні таблиці, які вціліли після багатьох років невідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що дотепер не було в повній мірі зібрано відомостей про усі давні пропам'ятні таблиці Тернопільщини українським воїнам 1914–1921 рр. Наші нові розвідки [13, 17, 19, 29], участь в експедиціях Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини (далі Тернопільоблцентр ОНДПКС) [5, 9, 10, 15, 27, 28, 35], опрацьована література дозволили доповнити наявну інформацію, необхідну для систематизації та аналізу досліджуваного питання.

Попередньо ми уже публікували деякі відомості про пам'ятні таблиці Тернопільщини міжвоєнного періоду, описуючи пам'ятки культурної спадщини на Збаражчині і Тереховлянщині [30, 31].

Велику роботу в галузі краєзнавства, пам'яткознавства, зокрема пошуку, вивчення і публікування, взяття на державний облік пам'яток, пов'язаних з періодом ПВЗ проводить Тернопільоблцентр ОНДПКС. Ця установа випустила друком каталог пам'яток Стрілецької слави, а Людмила Строць у своїй оглядовій статті до цього каталогу дослідила різноманітні пам'ятні знаки ПВЗ, в тому числі таблиці [1].

Вагомий вклад в дослідження таблиць XIX–XX ст. на території Галичини зробив скрупульозний львівський дослідник, фалерист, краєзнавець Степан Пахолко, який має на своєму рахунку чимало опублікованих статей і книг [24, 25, 26].

Важливим джерелом з питання вивчення краєзнавства є трьохтомник «Тернопільщина. Історія міст і сіл», виданий у 2014 році. У ньому зустрічаються згадки про наявність пам'ятних дощок міжвоєнного періоду у деяких населених пунктах.

Формулювання цілей статті. У своїй статті ми ставили за мету визначити різновиди меморіальних дощок, художніх засобів, які використовувалися для створення інформативних об'єктів. Для повнішого опису пропам'ятних таблиць нам

необхідно здійснити порівняльний аналіз їхніх фізичних характеристик (матеріали, габарити, способи виготовлення). Важливим аспектом статті вважаємо вивчення історії постання, збереження й сьогодення цих матеріальних пам'яток минулого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після завершення довгого періоду ПВЗ в Галичині сформувався культ пошанування Героїв. Йшлося про увічнення в різний спосіб загиблих в боях українських військових та померлих ветеранів.

Слід зауважити, що попри значний ступінь залучення населення Галичини до військових дій, високе піднесення духу після перемог в героїчних боях в 20-х рр. XX ст. практики комеморації не набули глибокого усвідомлення й не стали масовими в реалізації. Підтвердження такого невтішного становища знаходимо в рефераті, опублікованому в 1927 році членом «Товариства охорони воєнних могил» (ТОВМ) Іваном Німчуком. У своєму аналізі збереження національної пам'яті він писав: «Тільки в церквах або при церквах збереглися у нас тривалі пам'ятники: пропам'ятні таблиці, ювілейні або місійні хрести, пам'ятники на могилах померлих, панцизні хрести тощо... але які ж вони нечисленні, примітивні, занедбані». Тому, він також наголосив під час установчих зборів ТОВМ у Львові на важливості виготовлення по всіх місцевостях пропам'ятних дощок з іменами борців за волю України і поставив таке завдання перед активістами [21, с. 2].

Щоправда, за неповні три роки діяльності ТОВМ, станом на червень 1930 р. за сприяння товариства побудовано майже в кожному більш-менш діяльному культурному центрі краю як не пам'ятника, то хреста, пропам'ятних таблиць чи ін. [8, с. 17].

Як вислід проведеної просвітницької діяльності патріотичних товариств, за підтримки інтелігенції та церкви у 1930-х роках на Галичині суттєво пожвавилася народна активність по меморіалізації осіб та подій ПВЗ.

Своєрідним видом комеморації ПВЗ, який побутував протягом 1920–1930-х років на Тернопільщині було встановлення пропам'ятних таблиць. На противагу монументам, виготовлення таких виробів було простіше і дешевше. Місце для встановлення вибиралося з огляду на певність щодо їхнього збереження. Саме тому більшість таблиць встановлювалися у церквах або на їх території, адже права греко-католицьких (= українських) громад були захищені спеціальним договором між урядом Польської Республіки і Апостольським Престолом (Конкордат 1925 р.)

[4]. Також на деякий захист для таблиць можна було очікувати на території кладовищ, які мали би стримувати від вандалізму. Бували випадки коли дошки встановлювалися на пам'ятних знаках чи на будинках «Просвіти».

Визначальним було смислове навантаження закладене у тексті і зображенні на пропам'ятній таблиці. Були таблиці де сміливо розміщували текст «Поляглим за волю» чи «УГА», зображення тризуба. В інших випадках могла бути своєрідна конспірація, коли над списком імен загиблих виписували роки «Великої» чи «Світової війни» з розширеним датуванням: «1914–1920» (розуміється із включенням років української війни з окупантами). Або ж окремо зазначалася дата «1918–1920», яку слід розуміти як хронологію ПВЗ. Таким чином у цифрах були зашифровані періоди визвольних воєн, а під ними імена їх учасників.

Матеріалом для виготовлення дощок слугували різного роду кам'яні плити (піщаник, мармур, граніт) на яких викарбовувалися тексти та металеві сплави (латунь/бронза, чавун ін.), з яких в ливарних майстернях можна було б виготовити будь-які форми.

Найбільш поширеними були пропам'ятні дошки на честь воїнів-земляків, які померли в боях або були учасниками воєн протягом 1914–1921 рр. Ці пам'ятки по суті містили списки померлих (імена / роки життя / військові звання / інколи місце народження, вік), подібно до тих, що складають за церковною традицією в молитвах за упокій [2, с. 3–4]. Імена померлих воїнів священники зачитували на великопостових Богослужіннях (а також могли їх згадати до річниці Листопадового чину та на Зелені свята (Трійцю), коли традиційно влаштовувалися походи до могил Героїв ПВЗ). На деяких таблицях вказувалися фундатори, виробники, дата тощо.

Невідомий дослідник Б. Г. у Літописі Червоної Калини за травень 1939 р. стверджував, що йому вдалося скласти список більше 70-ти пропам'ятних таблиць в Галичині, більшість з яких були розміщені в інтер'єрах церков [2, с. 3].

Зазначимо, що географія поширення пропам'ятних таблиць ПВЗ на території Тернопільської області є нерівномірною. В північній (волинській) частині регіону, яка входила до складу УНР не збереглося давніх дощок, присвячених діячам чи воїнам УНР. Натомість, вони присутні в центральній (Тернопільський район) і південній (Чортківський район) частинах області, які були у складі Австро-Угорщини, Польщі та ЗУНР

і, відповідно, там були увічнені легіонери УСС, воїни УГА й діячі українського державотворення.

На даний час нам відомо про 25 таких пропам'ятних таблиць, які були виготовлені для Тернопільщини. За допомогою опрацьованих літературних джерел, архівних матеріалів, проведених опитувань, участі в експедиціях Тернопільоблцентру ОНДПКС нам вдалося з'ясувати чи доповнити історії, видові відмінності та скласти характеристику пропам'ятних дощок.

Найдавніша пропам'ятна таблиця ПВЗ в Тернопільській області (із фіксованою датою) була встановлена у м. Чортків, в інтер'єрі церкви Покрови Богородиці в 1924 р. На мармуровій дошці розміром 49х33 см золотими літерами викарбований напис: «Борцям за волю України. Чортківські Українці 1/ХІ 1924 р. Б.». В роки радянської окупації таблиця, задля збереження від комуністів, була заштукатурена [35]. Після віднайдення вона була відреставрована у 1992 р. [36]. Цікаво, що сучасний публіцист О. Степаненко зустрічав інформацію, що зусиллями Комітету¹ у Покровській церкві було встановлено мармурову таблицю «...з іменами стрільців, котрі загинули у Чортківському повіті» [32]. Наразі нам не відомо чи вціліла таблиця могла бути фрагментом більшої, чи, можливо, була ще якась інша.

Через один рік після Чорткова 15.11.1925 р. було відкрито пропам'ятну таблицю воїнам УГА, уродженцям села Нагірянк (тепер у складі м. Бучач). Вона виготовлена з білого мармуру (140х70 см) в Івано-Франківську скульптором М. Антоном на замовлення місцевого аматорського гуртка читальні «Просвіта».

Ця таблиця є найбільш сміливо оформленою. Можливо це через те, що на той час в польській державі, ще не так жорстко діяла цензура. Зверху таблиці поміж датами польсько-української війни «1918*1919» розміщений тризуб, зображення якого було заборонене.

Вражає патріотичний текст присвяти, який неможливо не процитувати. Заголовок: «ГРОМАДЯНАМ НАГІРЯНКИ упавшим за Рідний Край». Далі йде перелік 23-х імен військових. Після цього возвеличується героїчний жертвний чин земляків: «...Тим, що йдучи до ідеалу світла правди полягли на пересяклому кровю шляху по всіх усядах **УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ**, в кривавих зусиллях за народ в обороні його волі, Тим, котрих перемогли голод, холод, п'ятнистий тиф серед дощів, снігів, по шпиталях без лікарів і ліків –

¹ Можливо тут ідеться про Крайовий комітет охорони військових могил, який діяв у 1921–1926 рр. на Чортківщині

складає на сім місци терневий вінець посвяти...», «...клонить свої голови перед Вашою найбільшою Жертвою ціною молодого життя відданого за безталанну Вітчину. Спіть спокійно найліпші Сини України, най Вам земля, де лиш спочиваєте, пером буде, а слава Ваша не вмере, не загине! Вічна Вам пам'ять найблагородніші **ДІТИ НАЦІЇ**, бо Ви своєю кров'ю народ від заглади окупили!» [5]. Усі викарбувані на дошці написи і рамка пофарбовані в золоті барви.

В радянський час, коли атеїстична влада закрила церкву, був намір знищити патріотичну таблицю. Але її вдалося зберегти завдяки твердій позиції радянського функціонера, який відмовився нищити українську реліквію і наказав акуратно її заштукатурити. Під час польської та радянської окупації тризуб був заклесний папером [26]. На початку 1990-х церковна громада зняла штукатурку, яка прикривала дошку [5].

У тому ж 1925 р. в с. Залуччя на Борщівщині громадянами села з ініціативи старшини УГА Гната Козака було відкрито пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан [1, с. 8]. Він складався із земляного насипу і хреста на постаменті, на якому була металева таблиця (50х40 см). Пам'ятник зведено в честь 21-го воїна (які згадані поіменно) та «Прочим невідомим синам нашої Вітчизни». Зверху таблиці напис: «Вічна їм пам'ять от рода в род!», «1914–1918–1920», а далі: «Тим, що впали в нерівнім бою за нашу – ХХХ -» (останнє слово повністю зішкрябане і нечитабельне). Зі слів Ольги і Миколи Стасюків, які доглядають пам'ятник, дошка була порубана червоноармійцем у вересні 1939 р. [10].

Пам'ятний знак із Залуччя, на якому розміщена меморіальна таблиця взятий на державний облік у 2017 р. як щойно виявлений об'єкт культурної спадщини (історії) Тернопільської області [28].

У 1926 р. з ініціативи Івана Прокопова і сприяння селян та емігрантів у с. Чернихів на Зборівщині встановлений пам'ятник «Поляглим за лучшу долю народу в рр. 1914–1919» [6, с. 141]. На пам'ятнику розміщені металеві плити (45х30 см) з іменами воїнів, уродженців Чернихова. На одній – імена 32-х воїнів УГА (10-ї і 18-ї бригад), які загинули за Збручем у боях з більшовиками і денікінцями або померли від тифу. На іншій таблиці – імена учасників Першої світової війни [34, с. 133]. Дошка і пам'ятник були пошкоджені під час лихоліття Другої світової війни.

Чернихівський пам'ятник із давніми таблицями від 1992 р перебуває на державному обліку

й має статус пам'ятки історії місцевого значення (охоронний номер 1521) [27].

І.ІХ.1929 у с. Товстолуг, що за 15 км від Тернополя, відкрито пропам'ятну дошку на пам'ять жертвамвоєн 1914–1920 рр. На дошці розміром 92х58 см викарбуваний перелік 39 імен воїнів. Внизу таблиці гасло: «Вічна ім. пам'ять». В останній стрічці записано імена священників о. О. Мироновича (служив у селі 1918–1920 рр.) та о. М. Кордубу (служив у 1922 р.) [23, с. 112]. Не зрозуміло чому саме згадано цих священників, адже вірогідніше, що це не вони її освячували у 1929 р. Разом з тим відомо, що о. Мирон Кордуба (1894–1980) був воїном УСС, підхорунжим УГА.

Дошка розміщена в інтер'єрі товстолузської церкви св. Юрія-Переможця у втопленій ніші стіни, можливо вона сформована поверх штукатурки або ж встановлена так, що не помітно кріпильних отворів. Ця таблиця у 2000-х роках мала чорне тло, але під час останньої реставрації пофарбована білою фарбою, літери завжди були золотистими.

На початку 1920-х рр. в с. Залав'є (Теребовлянщина) у церкві Святої Трійці встановлено меморіальну таблицю на честь чотирьох односельців, воїнів УГА, які не повернулися з фронту [12, с. 262]. На кам'яній дошці (48х48 см) викарбувані імена Петра Якиміва, Григорія Скальського, Павла Гумінецького, Павла Перхалюка й посвята «усім тим, що віддали життя» [9].

В 1930-тих роках стараннями скалатського товариства «Просвіта» в церкві Преображення Господнього встановлено гранітну пропам'ятну таблицю «Славної пам'яті воїнам визвольних змагань 1918–1920. Скалатська земля» [16, с. 60] з габаритами 48х48 см. Але в радянський час дошку демонтували. Тепер вона зберігається у фондах музею Скалатського замку [13].

У с. Ігровиця (тепер Тернопільський район) у міжвоєнні роки Ілля Юник (вірогідно ветеран УГА) встановив в пам'ять про своїх друзів мармурову плиту з викарбуваними іменами та віком 54-х воїнів (розмір 105х65 см). Напис зверху: «Найкращим синам, що впали за волю України. 1914–1920», під іменами уривок з пісні Богдана Лепкого: «Спіть хлопці спіть / про долю волю сніть / про долю волю Вітчизни / чи можуть бути кращі сні». За інформацією, наданою відділом культури Білецької сільської ради ця таблиця спочатку висіла на забутій могилі цвинтаря протягом 1920-х до 1990-х рр., а в 1993/1994 р. її встановили на новому пам'ятному знакові полеглим за волю України біля церкви св. Параскеви.

На Підволочисьщині в міжвоєнні роки у двох сусідніх селах Коршилівка [7, с. 123] та Клебанівка на церковних стінах розмістили досить подібні кам'яні пропам'ятні таблиці учасникам Першої світової війни та ПВЗ. Власне, ці прямокутні вироби мають великі габарити та подібне художнє оформлення (золоті літери на чорному тлі). Зміст і стилістика тексту теж схожі. На заголовках викарбовано «Жертвам/жертви/ Великої війни 1914–1920», нижче виписані і пронумеровані імена військових. Гадаємо, що автори дошки свідомо «продовжили» на 2 роки хронологію Великої (Першої світової 1914–1918) війни, адже воїни-односельці брали участь також в польсько-українській війні (1918–1919) (про яку уникається згадка) та були у складі Червоної УГА (1920 р.).

Щоправда, клеванівська дошка (розмір 118х80 см) більш інформативна, на ній вказані роки життя (біля дат знаки «*» та «+»), військове звання (десятник, чотар ін.), армія (УГА; австро-угорські воїни). Першим у списку йде «Тадей Федорович (*1849+28.V.1919) – патрон Клебанівки», за ним – «чотар 33 С.П. Лицар Ж. корони Лев Копистянський (1898+30.III.1918)», а далі імена інших 28 воїнів.

Коршилівська дошка містить лише список 16 воїнів з іменами та прізвищами та напис «Вічна їм пам'ять!» внизу таблиці.

Ще одним видом пропам'ятних таблиць можна вважати надмогильні таблиці. До прикладу, подаємо відомі нам такого роду металеві вироби.

У 1930 р. в с. Джурин на Чортківщині з ініціативи філіалу ТОВМ, українська громадськість звела величезний надгробок на могилі Миколи Шанайди (1900–1919), загиблого в бою четаря УГА. На пам'ятнику було встановлено металеву таблицю, на якій було зазначено, що він помер «За в(д)олю Ук...». Через цей патріотичний напис в 1947 р. дошка була розстріляна більшовиками. В роки Незалежності краєзнавець Юхим Мако-терський зібрав розкидані рештки таблиці і передав їх на зберігання до Чортківського краєзнавчого музею [3, 19, 20].

В місті Бережани на кладовищі у міжвоєнні роки на могилах визначних українців були встановлені металеві надгробні знаки. Так на могилі Осипа Ковшевича (1852–1919) (полковника УГА і лікаря) зазначено, що він був також окружним командантом, щоправда без уточнення про це відбувалося період ЗУНР. Друга подібна таблиця розміщена на могилі визначного громадсько-політичного діяча, організатора мобілізації до лав УСС, функціонера ЗУНР Тимотея Старуха (1860–1923)

[1, с. 16]. На дощечці виписані займані посади померлого та зазначено, що він був членом «усіх українських інституцій і товариств». До слова, такого ж типу надмогильні таблички українським діячам чи воїнам зустрічаються в інших місцях. Наприклад, у Винниківському краєзнавчому музеї зберігається екземпляр: «Володимир Гарух хорунжий У.Г.А.» [24, с. 131].

Обидві надгробні таблиці в Бережанах, як складові могили, перебувають на державному обліку з 2012 р. в статусі щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (історії) Тернопільської області [28].

У с. Нараїв на Бережанщині на фасаді церкви Воздвиження Чесного Хреста прикріплена дошка пам'яті підполковника УГА, «начального духовника Укр. Галицької Армії» о. Івана Дидика (+1927 р.) та «Поляглих стрільців за волю українського народу 1918–1919». Внизу напис: «Сучасним на вічну пам'ять поколінням на науку. Родимці». Металева таблиця (80х40 см) складається із двох акуратно припасованих частини, скручених гвинтами. Припускаємо, що нижня частина із написом «...за волю українського народу 1918–1919 рр.» могла бути дочеплена до частини дошки отцю Дидику, або ж її відрізали з метою приховати патріотичний зміст тексту.

В окрему групу виділимо вилиті з бронзи пропам'ятні таблиці «Поляглим за волю». Вони були поширені на території Галичини, зокрема нам відомо про 11 примірників, які були виготовлені для населених пунктів сучасної Тернопільської області.

У Львові в 1938 р. утворилася спілка (фірма) «Мемор», яка пропагувала створення пам'ятників та пропам'ятних таблиць на увічнення визначних подій та осіб української історії, зокрема через поширення пропам'ятних таблиць в честь полеглих героїв. Ними був виготовлений ескіз «Поляглим за волю», за яким згодом відливалися металеві таблиці для різних населених пунктів [25, с. 22]. На деяких дошках з Тернопільщини помітно частину підпису автора цього малюнку: «В. Кона...». Є припущення, що власником «Мемору» був Петро Олійник (командир округи УПА під псевдо «Еней») [1, с. 11], але в більшості згадок про «Енея» вказується, що в його власності була з ідентичною назвою юридична фірма.

Втіленням проєкту «Мемору» протягом двох років займалася львівська арт-відливарня Михайла Брилинського, яка також займалася виготовленням дзвонів та інших патріотичних

меморіальних таблиць. Ця кооперація була придушена з приходом радянської влади [24, с. 129].

Більшість таблиць «Поляглим за волю» (1938–1939 рр.) виготовлялися за шаблоном розміром 50х40 см. На кожній був зазначений відповідний населений пункт, рік виготовлення та списки воїнів 1 св. в. та ПВЗ.

На барельєфному малюнку виготовлених дощок у верхній частині зображені крилаті діви (ангели), які тримають у вінку стилізований тризуб з палаючою лампадою. До цього вінка стрічками з написом «Поляглим за волю 1917» підв'язаний терновий вінок із хрестом. Під стрічкою викарбуваний список імен. Унизу таблиці зображений військовий із обляманою шаблею, який сурмить на честь героїв, поруч похідний барабан. Дощка оформлена у вигляді рамки, на вершині якої по центру розміщена стрілецька шапка-мазепинка з перехрещеними шаблями, а по боках – двокольорові стяги, дубове листя і зброя (гармата, гвинтівки). На первісному ескізі було більш деталізовано промальовано тло за воїном (видно вибухи, згарище, падаючі поранені), а на вилитих дошках бачимо на тлі тільки стовпці з колючим дротом.

Кожну із тих пропам'ятних таблиць спіткала нелегка «доля» після приходу радянської влади, тому подаємо їхні історії та особливості.

Розглянемо спочатку відмінну від решти пропам'ятних таблиць, яка знаходиться в с. Нижчі Луб'янк на Збаражчині. Таблиця виготовлена у 1939 р. тією ж ливарнею Брилинського (про що зазначено на рамці) і має трохи більші розміри – 82х58 см. Разом з тим у неї трохи видозмінений дизайн. Змінилися обриси ангелів, на тлі солдата-сурмача з'явилася гармата (як у первісному ескізі), але чомусь зникла мазепинка на вершині рамки, а по її периметру залишився тільки рослинний орнамент. В текстовій частині викарбовано: «Полягли за волю», «У СВІТ. ВІЙНИ 1914–1918.», «У.Г.А. 1918–1920».

У розмові зі старшим братом церкви Павлом Кретом [17] ми дізналися, що таблиця в радянський час була знята з пам'ятника «Борцям за волю, долю неньки України» (1927 р.), що стояв на подвір'ї церкви Покрови Пресвятої Богородиці [22, с. 6; 11, с. 6]. Історичну реліквію заховали у церкві (вірогідно в підвалі). Після віднайдення, відреставрована на заводі «Ватра» і розміщена у 1992 р. (1993 р.?) на старому пам'ятному знаку. Встановлення меморіальної дошки у 1939 р. ймовірно пов'язане із тим, що кам'яна таблиця з іменами українців була посічена поляками під час пацифікації 1930 р. [33, с. 129].

В інтерв'ю з громадським діячем села Саранчуки (Бережанщина) І. Родіоновим ми з'ясували, що в центрі їхнього села в міжвоєнні роки стояла висока символічна могила Січовим Стрільцям. На ній височів дубовий хрест із бронзовою таблицею воїнам ПВЗ. З приходом радянської влади хрест повалили, але згодом таблицю із хреста таємно занесли до церковного паламаря А. Горошка. Той вирішив закопати дошку у своїй stodolі на глибині 0,5 м, розмістивши її вертикально аби її неможливо було віднайти під час обшуків залізним щупом. У 1993 р. дошку віднайшов Г. Горошко (онук чоловіка, який вперше зняв і заховав дошку). Окислену дошку віддали на відновлення на тернопільський завод. У 2000-х роках дошку встановили у церкві Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста [29].

У с. Вербівці на Теребовлянщині пропам'ятна таблиця українським воїнам розміщена в інтер'єрі давньої церкви св. Миколая Чудотворця. У 50-х роках ХХ століття приміщення церкви перетворили на музей. Всі художні роботи знищено, церкву розграбовано, але дошку вдалося зберегти (згідно книги «Храми УПЦ Київського патріархату. Тернопільщина»).

На Гусятинщині у селі Паївка на відновленому у 1990 р. пам'ятному знаку УСС розміщена пропам'ятна таблиця воїнам ПВЗ, яка виготовлена у 1939 р. за шаблоном із викарбуваним підписом арт-ливарні Брилинського.

Велику дослідницьку роботу щодо встановлення відомостей про давні бронзові таблиці здійснив С. Пахолко. Для доповнення сукупної історичної картини викладемо витяги з його публіцистики [24, с. 73–74, 127–133].

Таблиця у с. Конюхи (тепер Козівська громада) була встановлена на стіні церкви Успіння Богородиці, але, задля забезпечення її від агресії комуністичних активістів, була захована під церковною банею, де вона перебувала до кінця радянської влади [37, с. 5]. Віднайдену таблицю у 1991 р. встановили на пам'ятному знаку відновлення незалежності України. У 2017 р. дошку повернули на первісне місце у церкві.

У 1938 р. в с. Росохуватець (тепер Купчинська громада) на символічній могилі УСС та УГА було встановлено бронзову пропам'ятну дошку. Після руйнувань більшовиками «могили» у 1947 р., селяни таємно закопали таблицю на кладовищі с. Ішків. У 1990 р. таблицю віднайшли і встановили в наступному році на відновленому пам'ятному знаку воїнам Перших визвольних змагань.

Дошка в Соснові (тепер Золотниківська громада) спочатку могла бути встановлена на будинку (чи в інтер'єрі) товариства «Просвіти». Після переховування (1970–1990-ті рр.) таблицю встановили на могилі хорунжого УСС Северина Яремкевича у 1991 р.

У с. Козівка (тепер Козівська громада) таблиця ПВЗ теж була на будинку «Просвіти». Місцевий житель в радянський час таємно закопав таблицю на своєму городі. В роки Незалежності віднайдену історичну реліквію у 2006 р. помістили при вході до церкви Переображення Господнього.

В с. Різдяни (тепер Микулинецька громада) пропам'ятна таблиця була розміщена на хресті (як казали місцеві «фігурі») у центрі села. В 1950-х рр. комуністи скинули цей хрест в річку. Але таблицю вдалося заховати місцевому мешканцю у себе на горищі аж до встановлення її на новому пам'ятному знакові «Борцям за волю України» у 1990 р.

Збереглися ще дві пропам'ятні таблиці, які були виготовлені у 1938 р на ливарні М. Брилинського для сіл Заставче (тепер Підгаєцька громада) і Кошляки (тепер Скориківська громада), але замовники не встигли їх отримати з якихось причин. Після закриття радянською владою арт-ливарні М. Брилинського, у 1945 р. його сини задля порятунку дощок закопали їх у власному підвалі, а в 1970-х уже онуки ливарника таємно викопали ці дошки і вони досі зберігаються в родині Брилинських [24, с. 72].

Висновки. Не зважаючи на складні умови життя в окупації різними режимами, українці на Тернопільщині зуміли зберегти пам'ять про своїх героїв ПВЗ,

увічливши їх в матеріальних знаках – пропам'ятних таблицях, які стали своєрідним явищем комеморації і поширилися у 1920-1930-х роках по різних закутках області (окрім ментально й історично відмінної північної частини). Через довгу окупацію Галичини від 1939 р. пропам'ятні таблиці взагалі опинилися під загрозою зникнення. Але завдяки кмітливості й сміливості патріотичних мешканців певну частину з них вдалося зберегти, а після відновлення української незалежності повернути на належне місце. Збережені таблиці дають нам уявлення про різноманітні форми пропам'ятних таблиць від простих кам'яних з викарбуваними короткими текстами до високохудожньо оформлених бронзових примірників. По змістовному наповненню і з огляду на те, що пропам'ятні таблиці розміщувалися у храмах, найбільш сакральному місці для українців, можна судити, що для тогочасних обивателів Тернопільщини пам'ять про воїнів ПВЗ, їх матеріальне увічнення мають велике значення. Та й для сучасників ця пам'ять важлива, про що свідчать відновлені давні пропам'ятні таблиці та встановлені у сьогоденні.

Вважаємо, що усі збережені пропам'ятні таблиці повинні бути обліковані та захищені на державному рівні, оскільки наразі таких об'єктів є тільки три.

Загалом, вважаємо, що тема не є вичерпно досліджена, багато фактів не є відомими, частина джерел не опрацьовані. Тому вважаємо, що є перспективи подальших досліджень, нових відкриттів, відновлення історичних цінностей, якими безумовно є пропам'ятні таблиці військовим.

Список літератури:

1. А ми тую стрілецьку славу збережемо...: фотокаталог пам'яток і пам'ятних знаків, присвячених Українським січовим стрільцям, на Тернопільщині. Тернопіль : Джура, 2016. 88 с.
2. Б. Г. Культ померших і поляглих як засіб плекання традиції. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 5. С. 3–4.
3. Базалінський А. Чортків – це слава відомої Чортківської офензиви. *Золота пектораль* : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/jNy2pQI> (дата звернення 20.09.2022)
4. Баран С. Церковне питання у б. Польщі. *Краківські вісті*. 1940. 11 червня. URL : <https://zbruc.eu/node/35374> (дата звернення 25.09.2022).
5. Бучач. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Бучацького району 2008–2022 рр.
6. Герман О. Від хати до хати: Історико-культурний нарис про село Чернихів. Тернопіль : Воля, 2009. 424 с.
7. Дембіцький Д., Петраш Б., Уніят В. Коршилівка. *Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т.* Тернопіль : Терно-граф, 2014. Т. 3. С. 122–123.
8. З Товариства Охорони Воєнних Могил. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч 6. Червень. С. 17–18.
9. Залав'є. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Тербовлянського району 2008–2022 рр.
10. Залуччя. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Борщівського району 2008–2022 рр.
11. Збаражчина. Пам'ятник поляглим у війні з Лубянок Нижчих. Діло. 1927. 23 жовтня. С. 6.

12. Івахів Г., Козак В., Уніят В. Залав'є. *Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т.* Тернопіль : Тернограф, 2014. Т. 3. С. 262.
13. Катрусак В. Таблиця воїнам визвольних змагань 1918-1920 : телефонне інтерв'ю 13.02.2021 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
14. Каштанюк. А. Комасація воєнних могил. (Комунікат філії Т-ва Охорони Воєнних Могил у Львові). *Діло*. 1930. № 98. 7 травня. С. 3–4.
15. Козівка. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Козівського району 2008–2022 рр.
16. Корицький Г., Осінчук Г. Пам'ять на п'єдесталі (Короткий ілюстративний історичний нарис про пам'ятники та пам'ятні місця Підволочиського району). Тернопіль : Тернограф, 2004. 170 с.
17. Крет П. Про історію давньої пам'ятної таблиці воїнам-односельцям в с. Нижчі Луб'янки: телефонне інтерв'ю 03.10.2022 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
18. Лазарович М. Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.). Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. 224 с.
19. Макотерський Ю. Могила Миколи Шанайди у с. Джурин і пам'ятна дошка: телефонне інтерв'ю 12.06.2020 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
20. Макотерський Ю. У селі Джурин Чортківського району похоронений четар УГА Микола Шанайда. *Золота пектораль* : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/UBbGJVR> (дата звернення: 10.09.2021).
21. Німчук. І. Культ поляглих героїв. *Діло*. 1927. Ч. 104. С. 2.
22. Пам'ятник поляглим у війні борцям у Луб'янках Нижчих. *Діло*. 1927. Ч. 237. 23 жовтня. С. 6.
23. Парафія с. Товстолуг. Церква святого Юрія Побідоносця. *Тернопільсько-Зборівська архієпархія. Парафії, монастирі, храми. Шематизм* / автор концепції Куневич Б.; керівник проєкту, науковий редактор Стоцький Я. Тернопіль : Новий колір, 2014. 520 с.
24. Пахолко С. Визначні постаті українців, закарбовані у бронзі й граніті. Львів: Растр-7, 2019. 196 с.
25. Пахолко С. Пам'ятні таблиці вшанування Маркіяна Шашкевича. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2013. № 4. С. 22–25.
26. Пахолко С., Гребеньовський В. До історії меморіальної таблиці воїнам УГА в церкві св. Архистратига Михаїла в місті Бучач та її автора. *Бучацькі новини*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/eBiiZbz> (дата звернення: 11.09.2022).
27. Перелік пам'яток історії Тернопільської області не занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/XNlnlkX> (дата звернення: 10.09.2022).
28. Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (історії) Тернопільської області. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/INy9mvs> (дата звернення: 10.09.2022).
29. Родіонов І. Історія віднайдення пам'ятної таблиці 1938 р. : телефонне інтерв'ю 05.08.2021 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
30. Салук В. Б. Пам'ятки про Перші визвольні змагання на Збаражчині. «Збараж. Історія міста через призму життя його видатних представників» : Круглий стіл, м. Збараж, 10 верес. 2021 р. Збараж, 2021. С. 60–62.
31. Салук В. Пам'ятки Стрілецької слави та Української революції 1917-1921 рр. на Теребовлянщині. *Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. Збараж, 2020. № 10. С. 223–230.
32. Степаненко О. Володимир Електорович: «Боровся за незалежну Україну, визнаю!». *Гельсінська ініціатива – XXI* : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/2NyMKY7> (дата звернення 20.09.2022).
33. Село моє, для мене ти єдине, для мене ти найкраще на землі (3 історії населеного пункту Збаражчини села Нижчі Луб'янки / упорядник Тверда М. Вид. 2-ге, доповнене. Збараж, 2014. 179 с.
34. Українська Галицька Армія: у 50-річчя її участі у Визвол. Змаганнях : у 5 т. / видав Микитюк Д. Вінніпег, 1968. Т. 4. 291 с.
35. Чортків. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Чортківського району 2008–2022 рр.
36. Чортківський район. Історична довідка. *Чортківська районна рада* : веб-сайт. URL: <https://chortkivrr.gov.ua/37> (дата звернення: 11.09.2022).
37. Штокало-Пархомчук Я. Ішли хлопці в бій кривавий Україну боронить. *Вільне життя плюс*. 2017. № 85. С. 5.

Saluk V. B. COMMEMORATIVE PLAQUES OF THE 1920S–1930S IN THE TERNOPIIL REGION (OBLAST) DEDICATED TO THE SOLDIERS OF THE FIRST LIBERATION MOVEMENT: HISTORY AND CHARACTERISTICS

The article, which is compiled on the basis of unpublished and published sources and the author's own research, tells about the currently known preserved commemorative plaques dedicated to the Ukrainian soldiers of the First Liberation Movement in Halychyna (Ukrainian Sich Riflemen and soldiers of the Ukrainian

Galician Army). These are objects of cultural heritage that were made in the 1920s and 1930s and installed in different places in the Ternopil region. The history of the ancient plaques is presented against the background of the events that raged in the interwar occupied Galicia, and later in Soviet and independent Ukraine.

The scientific novelty lies in the fact that the research for the first time described and characterized the species specificity and features of the immortalization of Ukrainian soldiers on commemorative plaques in the Ternopil region (1920-1930). The author personally inspected and measured most of the objects, as well as having learnt the stories associated with them on the spot. Also, there have been determined chronology, manufacturing materials, the features of the artistic design and the analysis of the meanings of the images and text of the memorial plaques which were laid by the Halychian Ukrainians of their time.

It has been concluded that despite the small number of preserved commemorative plaques, at the end of the interwar period in the Ternopil region, a peculiar cult of honouring heroes was already formed, which was reflected in the material and spiritual heritage of the people.

Keywords: commemorative plaques (tablets), cultural heritage, First liberation movement, USS, UHA, Ternopil region, interwar period of the 20th century.